

АЗЭРБАЙЧАН ССР АЛИ ВЭ ОРТА ИХТИСАС ТЭҲСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ЕЛМИ ЭСЭРЛЭР УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

Китабханашунаслыг вэ библиографија серијасы

Серия библиотековедения и библиографии

*Илдэ ики нөмрэ чыхыр
В год выходит два номера*

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

С. М. КИРОВ адына АЗЭРБАЙЧАН ДӨВЛЭТ УНИВЕРСИТЕТИНИН НЭШРИ
ИЗДАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. С. М. КИРОВА

БАКЫ 1971 БАКУ

Б. В. АЛЛАХВЕРДИЕВ

НИЗАМИ КИТАБ ВЭ МҮТАЛИЭ ҺАГГЫНДА

Көркөмли АзэрбайҶан шаири Низами Кәнчәви елм, инчәсәнәт, фәлсәфә, мүталиә мәдәнијјәти, китаб вэ с. саһәләр үзрә гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Одур ки, биз дә бөјүк сәнәткарын мүталиә, сөз сәнәти, билик, китабын әһәмијјәти һаггындакы фикирләрини тәдгиг етмәјә чалышачағыг. Шаирин китаб вэ мүталиә, өјрәнмә вэ билик һаггындакы фикирләри чох мараглы вэ ибрәтамиздир. Мәдәни ирсимизин ән бөјүк сәрвәтләриндән бирини тәшкил едән Низами «Хәмсә»си XII әср АзэрбайҶан китабынын ән көзәл, өлмәз нүмунәсидир. Классик ирсә марксист-ленинчи мүнәсибәт, бәшәријјәтин бүтүн тарих боју әлдә етдији билик сәрвәти илә бирликдә Низаминин өлмәз ирсини дә әсрләрин, лал, дилсиз гаранлыгларындан чыхармыш, она јени — руһ, јени чан вермишдир. Инсанларын бәдии тәфәккүрүндә ирәлијә доғру мүһүм бир аддым олан әсәрләри, гара чилдли чүнкләрдә, тозлу архивләрдә дејил, јени һәјат, јени чәмијјәт гуран милјонларла садә инсанларын зейниндә, шүурунда, үрәјиндә јашајыр. Бу Низами китабынын әһәмијјәтини көстәрән башлыча амилдир.

Бөјүк сәнәткарын китабы өз сағлыгында вэ о дөврдән индијә гәдәр тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин садә инсанлары тәрәфиндән севилә-севилә охунмуш, охунур вэ инамла дејә биләрик ки, охуначагдыр. Бу хүсүсдә АзэрбайҶанын халг јазычысы М. Ибраһимов дејир: «Низаминин өлмәз бәшәри сәадәт идејалары дүнјаны кәзмишдир. Габагчыл халгларын әдәбијјат вэ сәнәт бағчасында онун күлүстанындан кәтирильмиш солмаз чичәкләрин әтри дујулмушдур. Низами сүжетләри халг арасында јайылмыш, дилдән-дилә, ағыздан-ағыза кәзмиш, узаг өлкәләри долашараг, мүхтәлиф һәкиманә әһвалатлар, дәрин мәналы һекајәләр доғурмушдур»¹.

Низами өзүнүн әсәрләриндә сөз проблемасына даир мүһүм фикирләр сөјләмишдир. Шаир өзүнүн сөз һаггындакы мүлаһизәләриндә: сәнәт әсәрләринин ичтимай тәсир күчүндән, һәјат һәгигәтләрини әкс етдирмәсиндән, мајасы әбәдијјатдан көтүрүлмүш әсәрләрин әсрләрлә јашајачагындан, јарадычылығын гајда вэ гаууларындан сөһбәт ачыр. Илк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ндән тутмуш сон әсәрләринәдәк демәк олар ки, шаир сөз һаггындакы фикирләрини ардычыл, һәм дә илк за-

¹ Низами К. Лејли вэ Мәчнун. Мүгәддимәдә. Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәширјаты, 1959, сәһ. 5.

манлар сөзүн тә'рифиндә метафизик мұлаһизәләриндән, јени, јүксәк-
фәлсәфи тә'рифә кечмәјә мүвәффәг олмушдур.

Илк әсәри «Сирләр хәзинәси»ндә шаир јазыр:

О замандан ки, гәләм јазы јазды, дүрр сачды.
Бу дүнјанын көзүнү илк дәфә сөзлә ачды,
Јалиһә сөзлә газанды еаннат бу шәһрәти,
Бир бу гәдәр дедиләр, азалмады гүјмәти.

Сөз ешгин лүгәтиндә өз чанымыздыр бизим,
Биз сөзүк, бу бәдәнсә еванымыздыр бизим.
Доған һәр фикир, хәјал буна һеч шүбһә олмаз —
Етди сөз гушларынын ганадларында пәрваз.¹

Көрүндүјү кими, шаир гәләм биринчи дәфә јазы јазаркән сөзлә баш-
ладығыны, јәни сөз аллаһын әмридир ки, гәләм дә бу әмрин гүдрәти илә
һәрәкәтә кәлмишдир, дејир.

Сонрадардан көрәчәјик ки, шаир өзүнүн бу метафизик мұлаһизәси-
ни ардычыл давам етдирмир. Филологи емләр доктору М. Чәфәр гејд
етдији кими, сөзүн фәлсәфи мәнасы һаггындакы бу мұлаһизәни дә Ни-
зами јарадычылығынын илк дөврләринә аид бир мұлаһизә һесаб етмәк-
лә, бу фикри шаирин сәнәт һаггындакы көрүшләриндә бир әсас вә ар-
дычыл мұлаһизә олмадығына һөкм едә биләрик². Низами сәнәтинә дә-
риндән бәләд олдугда көрүнүр ки, шаирин сәнәтә, онун мәгсәд вә гајә-
синә бахышы реалист характер дашыјыр.

Бөјүк мүтәфәккир сөзүн ичтимаи мәнасынын вә чәмијјәтдә сөзүн бө-
јүк гүввәјә малик олдуғу фикрини сөјләјир. Буна көрә дә јахшы сөз де-
мәк, сәнәт әсәри јаратмағ үчүн, бөјүк вә сәмәрәли ахтарышларын олма-
сыны, белә зәһмәтлә јазылан әсәрләрин әһәмијјәтли олачағыны дејир:

Әсәрин күчү илә өлкәләри алан кәс,
Һәр гапыда әјилмәз, һәр јетәнә баш әјмәз.
Һәр кәс өз әсәрин етсә гәлбинә ајағ,
Әллә ики дүнјаны о тута биләр ачгағ,
О шаир ки, дајајар башыны өз дизинә,
Чанынын баһасына чан верәр һәр сөзүнә.³

тәчрүбәсинә јекун вурур. Буна көрәдир ки, шаир бу әсәринә хүсуси әһә-
мијјәтлисини, мәналысынын охучуја чатдырылмасыны, һәм дә һәгигәт-
тин, тәбиилијин олмасыны тәләб едир.

Буна көрә дә һәлә Низаминин өз сағлығында онун сәнәтинә, кита-
бына әмәлә кәлән бөјүк марағы биз көрүрүк. Әсәрләриндән белә һисс
едирик ки, шаирә мүхтәлиф шәһәрләрдән сифаришләр кәлирмиш, Ни-
зами исә буну мәмнунијјәтлә гәбул едиб әсәрләрини мүхтәлиф шәһәр-
ләрә көндәрирмиш:

Кәр белә олмасајды, чан вериб о сөзләрә,
Көндәрмәздим үрәклә мән шәһәрдән шәһәрә.⁴

Бизчә китабларыны мүхтәлиф јерләрә көндәрмәкдә шаирин әсас
мәгсәди — өзүнү танытмағ олмушдур. Икинчи бир тәрәфдән, сәнәткар
халғ үчүн јаратмалы, халғ һәммин әсәрләрдән көзәл һәјат үчүн мүбаризә-
дәдә истифадә етмәлидир, мәзлумлара үмид, гүввәт вә чәсарәт вермәли-
дир.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, гәдим дөврдән та XIX әсрә гәдәр
«ше'р», «сөз», «нәзм», «китаб» ејни мәнада ишләнмишдир. Јәни «ше'р»,

¹ Низами К. Сирләр хәзинәси. Бақы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 36.

² Низами К. Мәғаләләр мәчмуәси, Бақы, Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1947, сәһ. 99.

³ Низами К. Сирләр хәзинәси, Бақы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 38.

⁴ Низами К. Сирләр хәзинәси, Бақы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 138.

«сөз», дедикдә елә «китаб» вә эксинә «китаб» дедикдә «ше'р», «сөз» вә с. нәзәрдә тутуларду.

Мүтәрәгги идејаларын ,уманизмин бөјүк чарчысы олан Низами һәгиги сәнәт әсәринә бөјүк гиймәт вермишдир ки, бу инди дә өз әһәмијәтини сахламагдадыр. Шаирә көрә јахшы китабын һәр мисрасы, китабын мүәллифини танытдырар, онун әсрләрлә јашамасына имкан верәр:

Ше'ри охунанда бу Низамини,
Өзү дә һәр сөздә көрүнәр јәгин.
Кизләниб өзүнү вермәзми нишан,
Сәнә һәр бейтиндә бир сирр данышан?
Јүз ил сонра сорсан, бәс о һардадыр?
Һәр бейти сәсләнәр: «Бурда, бурдадыр!»¹

Билдијимиз кими, һәр бир сәнәткар өз дөврүнүн, зәманәсинин тәләбләринә үјгүн шәкилдә һәрәкәт етмәлидир. Низами бунунла јанашы өз әсәрләриндә јени сөзләр, јени фикирләр ишләтмишдир. Низамијә көрә сәнәткар орижинал олмалы, мүмкүн гәдәр јенилик јаратмалыдыр. Һәм дә шаир бәдијә јадачылыгыда форма вә мәзмун мәсәләсинә мүһүм фикир вермәлидир. Бу сәһәдә онун јүрүтдүјү фикирләр, сәнәтин ағыл, идрак, елм вә фәлсәфә илә бағлылығы мүнәсибәтләрини тамамлајыр. Низамијә көрә ән мүкәммәл бәдијә әсәр о әсәрдир ки, мәзмунча һәгигәтә үјгүн, формача көзәл, бәјәнилмиш олсун. Шаир бу барәдә јазырды:

Ағыл бу дастаны бәјәнсин кәрәк,
Сөзләри шириндир, мәзмуну кәрчәк.²

Бөјүк мүтәфәккир дунјада бүтүн шејләрин дәјишәчәјини, һеч шејин даими олмадығыны, јалпыз көзәл јазылмыш әсәрләрин, сөзләрин галачағыны, үрәк долусу илә јазырды:

Таңры јаратмышса һәр нә, јахшы бах,
Сөздән башга бир шеј јашамајачар.
Инсанын галачағ сөзү јадикар,
Јейдир јердә галан башга һәр нә вар.³

Низами ахырынчы бөјүк әсәри олан «Искәндәрнамә»дә өзүнүн бүтүн ағыллы фикирләри илә охучулары һәјран едир. Бу әсәр демәк олар ки, шаирин ағыл китабыдыр. Хүсусилә, шаирин бу әсәри кәнчләр үчүн бир нөв өјүд вә вәсијјәт китабыдыр. Мүтәфәккир бу әсәриндә өз һәјат тәһрүбәсинә јекун вурур. Буна көрәдир ки, шаир бу әсәринә хүсуси әһәмијјәт верир. «Искәндәрнамә»нин әввәлиндә китабын башга китаблардан үстүнлүјү һағғында јазыр, һәм дә елә бил ки, индики дөврүн ән бөјүк бир китаб тәблиғатчысы кими, китабын диггәтлә охунмасыны охучулардан хаһиш едир. Низами бу китабын инсан сәадәти үчүн хидмәт едәчәјинә үмид бәсләјир.

Низами јазаркән һәмишә мөвзуну һәјатла бағламыш, тарихи һәдисәләри охумуш көзәл сәнәт әсәрләри јаратмышдыр. Шаирин дедији кими, бу өлмәз әсәрләр инсанлары чошдурур; һәјатла, кечмиш тарихлә кәләчәк нәсли таныш едир:

Мән өјлә башладым бу шух дастаны,
Чошдулар сазымын сәси дунјаны.
Ән доғру сөзләр ки, ојадыр марағ,
Тарихдән онлары бир-бир аларағ.
Дүздүм дастаныма әсәр јаратдым,
Ағла сығмајаны бүсбүтүн атдым.⁴

¹ Низами К. Хосров вә Ширин. Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962, сәһ. 305.

² Низами К. Хосров вә Ширин. Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1962, сәһ. 25.

³ Низами К. Једди көзәл. Бақы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 26.

⁴ Низами К. Шәрәфнамә. Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1964, сәһ. 55.

Низами «Хәмсә»синин гијмәтли чәһәти бир дә одур ки, шаир бу әсәрләриндә китаб вә сәнәт әсәри һаггында өз фикирләрини сөјләмәклә јанашы, о дөврдә китаба олан мараг, китабханаларын олмасы һаггында да мараглы мә'луматлар верир.

Низаминин әсәрләриндә охујуруг ки, шаирин заманында китаба бөјүк әһәмијјәт верилрмиш, һәтта шаһлар да јери дүшдүкчә китаблар јазылмасыны сәнәткарлардан тәләб едир, китаблар топлајыр, һүчум вахты тутдуглары өлкәләрдән гызыл, даш, гаш апармагла бәрабәр, китаблар да апарырлармыш; китаба белә марағын јаранмасынын әсас сәбәби бизчә, ики амиллә изаһ олуна биләр: 1) о дөврдә китаблар чох зәһмәтлә баша кәлирди, һәм дә гијмәтли, бәрли-бәзәкли бир ев әшјасы кими еви зинәтләндиррди; 2) китаб бир сирр мәнбәји, билик мәнбәји, дүнјанын ишләриндән баш чыхармаг васитәси кими чәмијјәт ишләринә дә јарамаға башлајырды. Китаб да гызыл гәдәр гијмәтләндирилрди. Искәндәр Ирандан Рума гајыдаркән апардығы китаблар һаггында Низами јазырды:

Искәндәр ағлыјла төкдү бир тәдбир
Әвр етди: тез кәлсин атлансын вәзир!
Орда китабхана варса нә гәдәр,
Ишарә ејмәди тез кәтирсинләр
Һәр чешид елимдән дәјәрли сөзләр,
Һәр инчә һикмәтдән ачды бир дәфтәр,
Јунана көндәрди тәрчүман илә
Чевирсин бир дилдән башга бир дилә.
Падшаһның әмри илә кәлдә әрәсту
Дурмадан ат чапсын јунана доғру.
Рөвшәнәк канымы алсын бәрабәр,
Көтүрсүн хәзинә, китаб вә дәфтәр.¹

Дүнјада һеч бир шеј әбәди дејилдир. Низами тәбиәтдә арасыкәсиләмәз дәјишикликләр олдуғуну, һәр шејин мәһв олдуғуну сөјләјир. Инсанлар да тәбиәтин јүксәк мәһсулу кими мәһв олуб кедир. Јалныз һәјәтда инсанын јаратдығы мәдәнијјәт инчиләри, мә'нәвијјаты данми галыр. Инсанын мә'нәвијјаты өлмәздир. Инсанын шөһрәтнини, адыны јалныз әсәрләри, китаблары јашада биләр:

Һәр заман дирјәм сәнин кими мән,
Мән чана кәләрәм, сән чана кәлсән.²

Инсана ән алчаг нәзәрлә бахан орта әсрин дини зәһнијјәтинин тамамилә әксинә олараг, инсаны дүнјанын әшрәфи адландырыр. Низами һәр бир әсәриндә ону шәрәфләндирмәјә, онун јенилмәз гүдрәтнини тәрәннүм етмәјә чалышмышдыр. Низами поезијаны сөзүн јүксәк мә'насында јени нәслин тәрбијәси васитәсинә чевирмишдир. һәјәтда сәадәт үчүн гүдрәтли мүбаризә силаһына чевирмишдир. Низами милјонларла садә инсанларын гәлбинин инилтисини дүјдүғу вә ону ифадә етдији үчүн милјонларын шаири кими јашајыр.

Низами кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәсинә, онун чәмијјәтдәки ролуна вә вәзифәләринә хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Охумаг, өјрәнмәк, елмләрә вә биликләрә јијәләнмәк Низаминә көрә һәр кәнчин биринчи дәрәчәли вә зәрури вәзифәси олмалыдыр. Бөјүк мүтәфәккир елми һәр шејә гадир олан бир гүввә кими гијмәтләндирир.

Һәм дә јалныз бу јолла, јә'ни биликләрә јијәләнмәклә чәмијјәтә даһа артыг хидмәт етмәк имканына малик олдуғларыны сөјләјир.

Низами инсанларын һәјәтына вә сәадәтинә хидмәт едән, онларын чәһаләт, еһтијач вә мәһрумијјәт үзәриндә гәләбә чалмасына јардым кәс-

¹ Низами К. Шәрәфнамә, Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1964, сәһ. 184.

² Низами К. Шәрәфнамә, Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1964, сәһ. 39.

төрән биликләри дәриндән вә әсаслы сурәтдә өјрәнмәји кәнч нәслин шә-рәфли вәзифәси һесаб едирди. Ону да демәк фајдалыдыр ки, Низами ән'әнәләринин өјрәнилмәси вә дәриндән мәнимсәнилмәси бизим кәнч нәсилдә жүксәк мә'нәвијјат, тәмиз әхлағ, достлуғ, вәзифәдә мә'улијјәт, өз күчүнә вә ирадәсинә инанмағ һиссләрини даһа да артығ тәрбијә едил-мәсинә көмәк едир.

Даһи шаир өзүнүн бөјүк әсәрләриндә мүталиә, мүталиә һағгында гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Охујуруг ки, Низаминин мүталиә даи-рәси дә чох кениш олмушдур. Һәр бир әсәрини јазаркән шаир бөјүк ах-тарышлар апармыш, охумуш, бәлкә дә жүзләрлә китабдан бир фикир кө-түрмүшдүр.

«Хосров вә Ширин» әсәриндә биз охујуруг:

Мә'лум һекајәдир бу «Хосров—Ширин»,
Дастан јохдур анчағ бу гәдәр ширин,
Руһу охшаса да бу көзәл дастан,
Пәрдәдә галмышды бу кәлин чохдан.
Таныјан јохду бу көзәл алмасы,
Бәрдәдә вар иди бир әлјазмасы.
О өлкәнин гәдим тарихләриндән,
Бу дастаны тамам өјрәнмишәм мән.
О јердә јашајан гоча адамлар,
Тәшвиғ етди, ишә мән вердим гәрар.¹

Көрүндүјү кими, Низами бу әсәрини јазаркән шифаһи халғ әдәбиј-јатындан вә јазылы мәнбәләрдән истифадә етдијини көстәрир. Икинчи бир тәрәфдән «Хосров вә Ширин»ә аид Бәрдә әлјазмасы һағгындакы бу гејд Бәрдәнин о дөврдәки инкишаф дәрәчәсини көстәрән мүһүм бир амин кими гијмәтлидир. Тарихи мәнбәләр көстәрир ки, доғрудан да, IX—X әсрләрдә Әрдәбил, Шамаһы, Тәбриз, Кәнчә, Шәбран, Нахчыван, Бејлә-ған вә саир шәһәрләр сырасында Бәрдәнин хүсуси мөвгеји олмушдур. Ибн-Һөвгәл јазыр: «Бәрдә шәһәринә кәличә о, Уммурр-Ран («Аранын анасы») вә бу өлкәләрин ән јахшы һиссәсидир»².

Низаминин әсәриндәки гејддән белә мә'лум олур ки, Бәрдәнин, ејни заманда, дөврүнә көрә хејли инкишаф етмиш мәдәни һәјаты, зәнкин ки-таб сәрвәти дә вармыш³.

Низами, дөврүндә ондан әсрләрлә габағ јазылмыш китаблары охудуғуну, мүталиә етдијини һәвәслә охучуја, кәләчәк нәсилләрә чат-дырыр. О, јаздығы әсәрин һәр бир һадисәсини һәјатла бағлајыр:

Дејирләр о дәстә бир ағач олду,
Бүтүн будағлары нарларла долду.
Низами көрмәмиш олса да ону,
Сөјләјир китабдан охудуғуну.⁴

Әсәрләринин үчүндә: «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл»дә оғлу Мәһәммәдә нәсиһәт верир. Низаминин ән жүксәк идеалы, инсанлығы — мәдәнијјәтә хидмәт етмәк, дүһасы илә инсанлара хошбәхт-лијин јолуну көстәрмәкдир. Инилдәјән, феодал-патриархал мүһитин га-ранлығында нәзәрләрини узағ кәләчәјә дикән сәнәткарын нәсиһәтләри тәкчә Мәһәммәд үчүн јох, бүтүн кәләчәк нәсилләр үчүндүр. Шаир нәси-һәтләринин бириндә дејир:

Билик кәсб етмәклә дүңјаны газан,
Әсманы оху ки, мә'на аласан.⁵

¹ Низами К. Хосров вә Ширин. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1962, сәһ. 25.

² Ситат Азәрбајчан тарихи. Ч. 1. Бақы, 1961 (китабындан көтүрүлмүшдүр), сәһ. 150.

³ Ә. Мирәһмәдов. Мүғәддимә. — Азәрбајчан китабы (Библиографија), 3 чилд-дә, I чилд. Бақы, 1963, сәһ. XVII.

⁴ Низами К. Лејли вә Мәчнун. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 29.

⁵ Низами К. Лејли вә Мәчнун. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 30—31.

Низамијә көрә, әсил сәнәткар ахтарычы олмалыдыр, «мән ахтарышчыям, сән јол көстәрән», јарадычылығын әсасы һәгигәт олмалыдыр. Сәадәт газанмаг үчүн, јүксәлтмәк үчүн, ишләмәк, өјрәнмәк лазымдыр дејир. Инсан дүнјаја јемәк, гарыны дојдурмаг үчүн кәлмәмишдир. Каинат көзәлликләр мәканыдыр. Лакин һәр шејдән көзәд варлығы инсандыр: Тәбиәтин бүтүн мадди вә мәнәви не'мәтләри, көзәлликләри инсан үчүндүр. Бунларын јарадычысы да инсандыр. Инсан бу чәһәтләри нәзәрә алараг нәинки чалышмалы, о һәмчинин зәһнини ишләтмәли, ағлы илә тәбиәт сирләрини өјрәнмәли, дәрк етмәлидир:

Гыса сөз, дүнјада нә сән, нә дә мән,
ојунчаг дејилик хәлгәтимиздән.
Нә шәһвәт, нә јуху, нә ди ки, јемәк,
Һәјатын мәнәсы олмасын кәрәк.
Јатмағы, јемәји бу әләмдә сән,
Ешшәк, өкүздә дә көрә биләрсән
Тәбиәт гуранда хилгәтимизи,
Башга сәһифәдә јазмышдыр бизи,
Анлајыб дүшүнәк һәр шеји кәрәк,
Һәр сирр ачмагда һүнәр көстәрәк
Јерләри, көјләри өјрәнәк бир-бир,
Галмасын бизимчүн ачылмамыш сирр.¹

Көркәмли философ олан Низами инсан идракыны инкишафда көрүр. Өз әсәрләриндә вердији мүкәммәл вә ағлабатан фикирләри илә инсанлары арасыкәсилмәз бир фәалијјәтә руһландырыр. Шаир инсанлары тәбиәт вә һәјаты дәриндән дәрк етмәјә сөвг едир, чағырыр:

Көјүн лөвһәсиндә јанар рәгәмләр,
о саф улдузлары мән бирәр-бирәр,
Нә гәдәр охујуб өјрәндим һәјһат,
Јенә дә гәлбими көрмәдим раһат.
Билирәм јаранмыш һәр бөјүк әсәр,
онун гүдрәти илә ачыла биләр.
о шеј ки, бизләрә лап ашикардыр,
Орада да кизли бир хәзинә вар.²

Низами тәбиәт һадисәләрини өјрәнмәкдә сон дәрәчә әзмлә чалышмыш, дөврүнүн мүһүм фәлсәфи китабларыны охумуш, дәнә-дәнә мұталиә етмиш вә әглли нәтичәләр чыхармаға наил олмушдур. Низаминин варлығын маһијәти вә јаранмасы һаггындакы фикирләри дә чох марағлы вә һәјрәтләндиричидир. Шаир ојанма дөврүнүн илк бөјүк алими вә философу кими чыхыш едир. Низамијә көрә дәјишмәјән һеч шеј јохдур. О, инсанын дәјишмәсиндә, тәрбијәнин ролуну ирәли сүрүр. Низами јени инсан тәрбијәси мәсәләсиндә Сә'ди вә Фирдовси фәлсәфәсинин әлејһинә чыхыр, һәм дә мәсәләни тамамилә мүасир бир шәкилдә һәлл етмишдир. Низамијә көрә, һүнәрли, чәсур, зәкалы олмаг хасијјәтләри һеч дә нәслдән-нәслә кечмир. О, фитри тәрбијә мәсәләсини бүтүн әсәрләриндә рәдд едир. Бүтүн әсәрләриндә о, өз гәһрәманларынын тәрбијәләnmәсиндән кениш данышыр. Низаминин фикринчә елмли олмаг, алим олмаг, бунлар анчаг инсанын зәһмәти илә газаныла биләр. Бөјүк шаир дә тәрбијә алмыш, онун да мүәллимими олмушдур. Шаир бу хүсусда белә јазыр:

Мәнә әввәлчәдән тәрбијә верән,
бир нәчиб зат олуб мәни јетирән —
хојлу Имад адлы бир аличәнаб,
халга да рәһбәрлик етмиш о чәнаб.³

¹ Низами К. Лејли вә Мәчнун. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, 1959, сәһ. 29.

² Јенә орада, сәһ. 30—31.

³ Низами К. Игбалнамә. Бақы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 9.

«Сирләр хэзинэси»ндэн башлајараг вердији эсас фикирлэрини: ағыллы вэ эдалэтли шаһ проблемасы фонунда тэбиэтэ, чэмијјэтэ олан мұһүм мұнасибэтлэрини: инсанын һэјатда мэгсэди нэ олмалыдыр, инсанларын зеһни вэ шүуру һэјат һэгигэтлэрини дэрк едэ билэрми вэ бу дэрк етмэк ишинэ јөнэлдилмэлидирми, һэјатын, тэбиэтин сирлэрини һансы јолларла дэрк етмэк, өјрәнмэк олар, мэсэлэлэринэ даһа јүксэк, мүтэ-рэгги мэһнада чаваблар вермишдир.

Даһи шаир бүтүн эсрлэр боју каинатын көзэлликлэрини, инсан һэјатынын кечмиш тарихи мүбаризэлэринин унудулмуш сәһифэлэрини јенидэн чанландырмыш, инсанларын мэһнэвијјатына тэ'сир јолларыны тапмаг, чэмијјэт үчүн лазым олачаг мұһүм эхлаги кејфијјэтлэрин: дүзкүн-лүк, меһрибанлыг, достлуг кими мұһүм амиллэрин јаранмасында мүталиэ етмэнин көзэл эһмијјэтини гејд етмишдир. Низами һәм дә бу өјрәнмэдэ, билик газанмагда китаблара, онларын охунмасына бөјүк эһмијјэт вермишдир. Шаир ардычыл мүталиэни, тэкрар мүталиэни јүксэк гијмэтлэндирмишдир. Низаминин дә мүталиэ даирэси чох кениш вэ һэр-тэрәфли олмушдур. Бизэ көрэ о, јазмаға сәрф етдијиндэн, чох, охумаға вахт сәрф етмишдир. Низаминин өз заманынын бүтүн елмлэриндэн хэбәрдар олдуғуну эсэрлэриндэн анлајырыг. Бу елмлэр арасында, шүһһэ-сиз биринчи јери фэлсэфэ тутурду (о заманын фэлсэфэси теолокија илә бирлэширди). Лакин бу саһэдэ Низаминин мэ'луматы, хүсусилэ јунан фэлсэфэси илә олан танышлығы, о заманын адэтэн мүсэлман алимлэриндэ мұшаһидэ едилэн мэ'луматдан чох-чох зэнкин вэ кениш имиш. Күрчүстанын она јахын олмасы, (о дөврдэ Бизанс елминин эһ'әнэлэри Күрчүстанда чох јајылмышды) эрәб философларынын билмэдиклэри мэ-сэлэлэрдэн мэ'лумат алмаға Низамијэ имкан вермишдир. О, дөврдэ Ас-трономија астролокија илә элагэдар өјрәнилирди. Низами астрономија елминэ дә чох вахт сәрф етмишдир:

Изләдим јолуну сәјјарэлэрин,
Нэ ки, елмлэр вар кизли вэ дэрин.
Охудум хэбәрдар олдум да вардым,
Варлыглар сиррини јер-јер ахтардым.

Ј. Е. Бертелс јазыр: «Низаминин эсэрлэриндэн бөјүк бир астрономија терминолокијасы лүғәти дүзәлтмэк олар. Низаминин бу терминлэри нечэ ишлэтмэсини тәһлил едэркән ајдын олур ки, бурада ишлэрин надир вэ чэтин сөзлэрлэ бэзәдилмэси лазым дејил, бэлкэ мұвафиг астрономија анлајышы илә мүкәммэл сурәтдэ мәшғул олмаг һэвәси эсаслы јер тутур. Белә мәшғәлэ исә бу елмин бүтүн эсасларынын мәнимсәнилмэсини тәләб едирди»².

Низами фэлсэфэни, астрономијаны билмәклэ јанашы, ријазиијаты, тэбабәти вэ әлкимјаны өз дөврүнүн савадлы адамларына нисбәтән јахшы билирмиш. О заман эрәб дилини билмәдән бүтүн бу елмлэри өјрәнмэк мүмкүн дејилдир. Һәм дә ше'р техникасы классик эрәб поезијасы материалы үзәриндэ гурулур, өјрәнилирди. Буна көрә дә Низаминин эрәб дилини мүкәммэл билмәсинә шүһһэ галмыр. Эрәб дилиндән башга, Низаминин бир чох диллэри билмәсини эсэрлэриндәки гејди ајдынлашдырыр. Низаминин «Једди көзәл» эсэрини јазаркән һансы мәнбәлэрдән истифадэ етдијини вэ кениш мүталиэ етдијини ашағыдакы ше'р парчасы тәсдиг едир.

Дедим ки, бир эсәр јарадым кәрәк:
Инчә нахышлара кәсилсин бәзәк.

¹ Низами К. Једди көзәл. Бақы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 5.

² Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами. Бақы, ЕААЗФ Нәшријаты, 1940, сәһ. 28.

Дунјада нә гәдәр китаб вар белә,
Чагышыб әлләшиб кәтирдим әлә.
Әрәбчә, дәрничә јери дүшәркән,
Бухари, Тәбәри әсәрләриндән,
Охудум, охудум сонра да вардым,
Һәр кизли хәзинәдән бир дүрр чыхардым.
Әлимә јетишән һәр бир вәрәгдән
Нүсхәләр бағладым мән заман-заман.
Онда ки, фикрими салдым саһмана,
Дедим ки, гој ону дүзүм дастана,
Охујан бәјәниб афәрин десин,
Арифләр, алимләр мәнә күлмәсин.¹

Низаминин бу мүһүм гејди бизә үч шеј һаггында фикир јүрүтмәјә имкан верир.

1) шаирин кениш мүталиә етдијини, јә'ни о дөврдә дунјанын мүхтәлиф јерләринә јайылмыш, надир, гижмәтли китаблары тапыб мүталиә етдијини кәстәрир; 2) о дөврүн әдәби әлагәләринин кениш олдуғуну анладыр; 3) о бири тәрәфдән исә шаирин мүхтәлиф дилләри билмәсини билдирдији үчүн чох гижмәтлидир.

Профессор А. Маковелски јазыр: «Демәк Низаминин истифадә етдији мәнбәләр чох мүхтәлиф олмушдур. Бу мәнбәләр һәр шејдән габаг әрәбчә, фарсча, јәһудичә (Сурија) вә бәлкә дә күрчү вә ермәничә јазылмыш китаблар олмушдур»².

Даһи сәнәткар узун илләр боју өмрүнү, һәјатыны елмә, охумаға сәрф етмиш јүксәк һәјәт тәчрүбәси вә тәфәккүр габилијјәти газанмышдыр. Бу чәһәтдән «Искәндәрнамә»дәки гејди чох гижмәтлидир:

Һәр көһнә нүсхәдән әсас алараг,
Ону өз ше римлә бәзәдим анчаг.
Ән гәдим тарихи әсәрләрдән мән,
Јәһуди, нәсрани, пәһләвиләрдән,
Ән инчә сөзләри әлимә салдым.
Габығы атараг, мәрзини алдым.³

Бу ше'р парчасы бизә Низаминин кәркин јарадычылыг әмәји һаггында тәсәввүр вермәклә бәрабәр, XII әср Азәрбајчанда, даһа доғрусу Кәнчәдә чохлу мигдарда әлјазма китабынын, јә'ни тарихә даир әсәрләрин, әрәб вә фарс хроникаларынын, јәһуди, христиан вә пәһләви мәнбәләринин олдуғуну кәстәрир.

Икинчи бир тәрәфдән бу гејдә әсасән белә фикир јүрүтмәк олар ки, о дөврдә дә әлјазма китабларын сајы артырмыш вә зәнкин китабханалар вар имиш. Тарих елмләри доктору, академик Исмајыл һүсејнов јазыр: «Бә'зи мә'хәзләрдә, Низами дөврүндә, давамлы вә нәфис китаб бурахылмасына даир бир чох мә лумат верилир. Бу заманлар Чин бамбуг кағызы артыг папирус вә пергаменти сыхышдырыб истеһсалатдан чыхартмышды. Инди кағыз үзәринә јазылан әсәрләр көзәл бәбир дәриси илә чилдләнир, әлјазылары исә милли миниатүр пашијәләри ичәрисинә алынырды. Бу чәтин вә чох вахт тәләб едән иши әлбәт ки, сәнәткарлар көрүрдүләр»⁴. Нәм дә XI әсрдә Кәнчәдә зәнкин сарај китабханасы олдуғу да мә'лумдур⁵.

Беләликлә, јухарыдакы гејдләрдән ајдынлашыр ки, бөјүк мүтәфәккир олан Низами — охумаға, мүталиәјә вә китаба бөјүк гижмәт вермиш-

¹ Низами К. Једди көзәл, Бақы, Азәрнәшр, 1941, сәһ. 14.

² Низами К. IV китаб. Бақы, Азәрнәшр, 1947, сәһ. 53.

Низами К. шәрәфнамә. Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәшријаты, 1964, сәһ. 56.

⁴ Низами К. IV китаб. Бақы, Азәрнәшр, 1947, сәһ. 29.

⁵ Ә. Мирәһмәдов Мүгәддимә.—Азәрбајчан китабы, I чилд (библиографија). 3 чилддә. Бақы, 1963, сәһ. XVII.

дир. Гәм дә Низаминин әсәрләриндә о дөврүн китаб вә китабханалары һаггында зәнкин мә'лумат верилир.

Бурадан да, белә бир мүнүм фикир мејдана чыхыр ки, Низами Азербайчан классик әдәбијјаты илә јанашы олараг, муталиә мәдәнијјәти вә Азербайчан китабынын инкишафында да мисилсиз бир иш көрмүшдүр ки, буцун да тәдгигинә вә өјрәнилмәсинә бөјүк еһтијач вардыр.